

Pranešimas

„Sovietinė nomenklatūra ir išskirtinis vartojimas: nuo privilegijų iki nelegalumo“

1. Ribos tarp socialinių grupių (mes/jie) ir vartojimas

Socialiniame-kultūriniame lauke pats nomenklatūros grupės išskyrimas tampa susietas su privilegijuotumu. Atlikti tyrimo pateikėjai (ne-nomenklatūros atstovai) pateikia šią pirmo įspūdžio asociaciją susietą su savo ankstesniu patyrimu apie sovietinę nomenklatūrą: „*Jie nebuvo ypatingai išskirtini, tačiau turėjo tam tikrų privilegijų: specialias parduotuves, turėjo savas poliklinikas su geresne įranga, ligonines*“ (ministerijoje dirbusi valdininkė); „*Privilegijas turėjo tik paties aukščiausio rango nomenklatūrininkai. Butai, baldai, poilsio namai, komandiruotės, ekskursijos į užsienį*“ (buhalteris); „*Be eilės gaudavo talonėlį deficitinei prekei, bilietą į geresnį koncertą, spektaklį ir t. t.*“ (agronomas); „*Gaudavo visas deficitines prekes su lengvatomis*“ (vairuotojas); „*Jie turėjo daug patogumų: tarnybinių automobiliai, gyvenamas plotas, sanatorijos, komandiruotės*“ (statybininkas-inžinierius); „*Turėjo įvairių profilių privilegijų (maisto, darbužių, avalynės ir t. t.) parduotuvėse ir bazėse*“ (vadovaujantį darbą dirbęs gydytojas).

Antropologiškai žvelgiant, mes/jie atskyrimas (tarp nomenklatūros ir kitų sovietinės visuomenės grupių) kaip socialinę tapatybę veikiantis veiksnys ryškiai pastebimas vartotojiškumo lauke. Nomenklatūros išskirtinis vartojimas buvo reikšmingasis kitas, priešpriešinamas sovietiniams standartams ir deficito visuomenei (itin pastebimai vėlyvučiu sovietmečiu), negalinčiai patenkinti tiek esminių poreikių (būsto, kai kurių maisto prekių ir drabužių), tiek noro turėti prabangos (remiantis sovietiniu prabangos vertinimu) prekių ir paslaugų. Nors ideologiniame lauke sovietinė sistema buvo projektuojama beklasės socialistinės visuomenės kūrimo tikslais ir proletariato interesais, tačiau komunistų partijos elitas, sluoksnis apimantis vadovaujančius postus, ir pačioje partijoje, ir gamybinėje ar kultūrinėje sferose, savo pavyzdžiu iš esmės griovė šiuos deklaratyvius siekius. Tokia tendencija buvo bendra ne vien SSRS, bet ir kitų socialistinių valstybių atvejais. Neatsitiktinai buvęs Jugoslavijos komunistų partijos veikėjas M. Džilasas, išskirdamas „naująją klasę“¹, parodė valdžioje esančių asmenų grupės uždaramą ir išskirtinumą, darantį šiuos asmenis panašesnius į vakariečių tipo elitą nei į proletariato interesus ginančią politinę jėgą. Panašiai M. Voslenskis, nagrinėdamas Sovietų Sąjungos valdžios bruožus, išskyrė pagrindinę sovietinio elito grupę – nomenklatūrą². Šalia turimos sprendių ir kontrolės galios, kitas jos unikalus bruožas buvo – privilegijuotumu paremtas vartojimas. Sociologas T. Veblenas išskirtinio vartojimo kategoriją, apimančią specifinių daiktų, paslaugų naudojimą, vartojo apibrėžian priklausymą tam tikram statusui, vartojimą³. Anot jo, vartojami daiktai ir paslaugos padeda nustatyti hierarchinius ryšius tarp asmenų ir socialinių grupių. Socialinės stratifikacijos aspektą su vartojimu sieja ir kiti autoriai. Antropologai M. Douglasas ir B. Isherwoodas teigia⁴, kad daiktai (prekės, paslaugos) yra tarpininkai, parodantys visuomenėje susiklosčiusius socialinius santykius ir klasifikacijas, jos įkūnija reikšmes viešojoje erdvėje, o vartojimas tampa socialinę tvarką organizuojančia jėga, kuri padaro matomą socialinį pasiskirstymą, kategorijas ir socialinį statusą. Išskirtinumą parodo ir *mados* (G. Simellas⁵) ar *skonio* (P. Bourdieu) aspektai parodo socialinį atskyrimą, leisdamas asmenims susitapatinti su tam tikrai grupei būdingais vartojimo, dėvėjimo ir pan. bruožais, drauge nubrėždama vizualiai ir kitaip atpažįstamus skirtumus tarp šiai grupei priklausančių ir nepriklausančių asmenų.

¹ Ten pat.

² M. Восленский, *Номенклатура*, Москва, 2005, 640 c.

³ Pateikdamas „išskirtinio vartojimo“ bei „laisvalaikio klasės“ kategorijas jis kalba apie aukštesnio socialinio statuso grupių išskirtinumą, kuris įgyvendinamas per geresnių prekių, paslaugų vartojimą. Žr. T. Veblen, *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions*, New York, 1967.

⁴ M. Douglas, B. Isherwood, *The World of Goods*, London, 1979.

⁵ G. Simmel, *Fashion/in Fashion Foundations: Early Writings on Fashion and Dress*, ed. K. K. P. Johnson, S. J. Torntore and J. B. Eicher, Oxford, 2003, p. 104–107.

Išskirtinio vartojimo siekimą labiausiai atitinka nuo postalinistinė epocha, kuomet 6-7 dešimtmečiuose išaugus vartojimo lūkesčiams sovietinėje sistemoje nuo sunkiosios pramonės poreikių vis labiau buvo orientuojamasi į platesnę vartojimo prekių gamybą. Nusistovėjo ir tam tikri gaminamų prekių, gyvenimo būdo sovietiniai standartai, atpažįstami praktiškai visose sovietinėse respublikose. Kita vertus, jau nuo 8 dešimt. e. ekonomikai patiriant krizę, didėjant valdymo stagnacijai ir nesugebant užtikrinti gyventojų, vartojimo poreikių, vartojimas tampa dar labiau socialinius skirtumus išryškinančiu veiksniu. Pažymėtina, kad 7-8 dešimt. augantys vartojimo lūkesčiai buvo skatinami ir vadinamojo “importinių prekių”, tapusių prestižo, aukštesnio lygio sinonimu, reiškiniu. Deficitinėje visuomenėje jos tik dar labiau iliustravo įtampą tarp realaus vartojimo lygio ir trokštamų gyvenimo standarto. Antropologas A. Yurchak yra apibrėžęs šį būvį kaip “įsivaizduojamų Vakarų”: nors ir gerai nežinant, kas yra tie Vakarai ir kaip jie gyvena, tačiau visuotinai pripažįstant, jog mados, prekės ir paslaugos yra kur kas aukštesnio lygio nei sovietiniai standartai. Įdomu tai, kad nepasaint deklaratyvios retorikos toks įsitikinimas buvo akivaizdus ir nomenklatūros tarpe.

Galima teigti, kad nomenklatūros atstovams užimant praktiškai visus vadovaujančius ar kitus įtakingus postus, tiek turima galia ir ryšiai, tiek struktūriškai išplėta aprūpinimo sistema lėmė nomenklatūros geresnį apsirūpinimą vartojimo prekėmis ir paslaugomis, daliai jų pasiekiant savotiškos prabangos lygį. Sunkiai gaunamų prekių ir paslaugų aspektas yra pagrindinis aptariant išskirtinį nomenklatūros vartojimą. Sovietinėje sistemoje deficitinės prekės ir paslaugos – tos, kurias sunku gauti, kurių paklausa žymiai viršijo pasiūlą. Jos paprastai nebuvo prieinamos visiems gyventojams, dėl jų reikėjo konkuruoti, ieškoti „blato“ ryšių, joms įsigyti buvo įvairių apribojimų ar net draudimų (pvz., išvykos į užsienį). Netgi turint pinigų jas buvo dažniausiai sunku įsigyti, reikėjo turėti tinkamą priėjimą ar informaciją apie tai, kur jų galima įsigyti, kokioje parduotuvėje jos šiuo metu parduodamos (paprastai greitai išgraibstomos pažįstamų arba spekuliantų). Tokios prekės buvo įvairaus pobūdžio – maisto prekės (žirneliai, kai kurie mėsos gaminiai, alkoholiniai gėrimai), drabužiai ir avalynė (naujesnio ir modernesnio stiliaus), buitines prekės. Iš esmės apsirūpinimą gyvenamuoju būstu ir transportu taip pat galima priskirti prie deficitinių dalykų, nes jiems gauti reikėjo stoti į eilę arba turėti gerą priėjimą prie reikalingų asmenų, eiti svarbias pareigas. Taip pat buvo konkuruojama dėl geresnių kelialapių į sanatorijas ir pažintines keliones, buvo gana sudėtinga išvažiuoti į užsienį. Su deficitinėmis prekėmis galima sieti ir iš užsienio atgabentas (dažniausiai – vakarietiškas) prekes, atvežtas tiek legalias būdais ir išplatintas per prekybines organizacijas, tiek asmeniniais, netgi nelegaliais, kanalais. Tokios prekės – muzikos įrašai, džinsai, avalynė, juvelyrinės dirbiniai ir kone visos kitos prekės, ir ne tik tos, kurių trūko sovietinėje sistemoje, bet ir tos, kurios skyrėsi savo formomis, atrodė patraukliau.

2. Privilegijų sistema

Pagrindinė pranešimo tezė-sovietmečiu lietuviškoji nomenklatūra buvo išskirtiniu vartojimu ir privilegijomis pasižymėjusi visuomenės grupė, kurios gėrovę ir vykdomos veiklos sąlygas pagerinti padėjo tiek oficiali režimo parama, tiek tarpusavio ryšių pagrindu plačiai veikę neformalūs (nelegalūs) būdai.

Todėl galima kalbėti apie 2 privilegijų linijas. Pirmąją garantavo formalioji sistemo pusė, sukuriant praktiškai įteisintus nomenklatūros ap(si)rūpinimo kanalus, antroji, žyminti daugiau nelegalią pusę, iliustruoja nomenklatūros gebėjimus pasinaudoti turima įtaka: per neformalius ryšius, asmeninę ir institucinę įtaką didinant savo vartojimo galimybes. Pranešime ši perspektyva atskleidžiama naudojant sovietinės Lietuvos atvejį ir naudojant 2003-2011 m. sukauptus archyvinius duomenis, interviu medžiagą, buvusios nomenklatūros atstovų ir kitų laikmečio liudytojų atsiminimus, kitų tyrinėtojų pastebėjimus.

2.1. Sistemiskai įtvirtintos privilegijos

Pirmoji privilegijų grupė: didesnis nei kitiems gyventojams atlyginimas, išmokos „gydymui“, personalinė pensija, specialus medicininis aptarnavimas, tarnybiniai automobiliai, vilos, kelialapiai į geresnes sanatorijas, komandiruotės į užsienį. Šios privilegijos buvo įteisintos ir jomis atitinkamai pagal

rangą nomenklatūros hierarchijoje galėjo naudotis nomenklatūrininkai. Ne visada atvirai, bet iš esmės oficialiai.

Transportas. Vadovaujančias pareigas turėję nomenklatūros atstovai institucijose, įmonėse ar gamyklose naudojami (ne tik darbiniais, bet ir asmeniniams klausimams) specialiai jiems skirtais automobiliais su priskirtais vairuotojais. Juodas “Volgas” pagal specialius užsakymus nomenklatūrai parūpindavo Vilniaus autotransporto įmonės (vadinamosios ATI) 7 valdyba, skirta aptarnauti vadovaujančius kadrus. Panašus tarnybinių automobilių aptarnavimo modelis veikė ir kituose miestuose. Pažymėtina, kad CK elitas turėjo didesnę pranašumą. Greta kitiems nomenklatūrininkams įprastos tarnybinės mašinos, CK sekretoriai turėjo ir antrąją mašiną, dar kitaip vadinamą „žmonobiliu“⁶. Aukščiausiojo rango privilegijuotus asmenis buvo galima atpažinti ne tik pagal tarnybinių automobilių, bet ir pagal jų numerius (LIT), suteikiančius didesnę judėjimo laisvę ne tik darbo metu, bet ir laisvalaikio keliuose ir kurortuose, prie keltų pajūryje⁷.

Vėlyvuosiu sovietmečiu automobiliui tampant svarbiu statuso įtvirtinimo ženklu, buvo svarbu turėti ir privatų automobilį, jie lengviau gaudavo vadinamąsias paskyras. Nomenklatūra atskirose transporto stotyse turėjo galimybę naudotis ir vadinamaisiais deputatų kambariais⁸.

Specialios parduotuvės ir įsigijimai: Deficito sąlygomis nomenklatūrai svarbi privilegija buvo susijusi su galimybe apsipirkti specialiose parduotuvėse, gauti reikalingų prekių kitose įstaigose. Aukšto pareigūno sūnus interviu metu prisimena, kad tėvai turėdavo galimybę apsipirkti netoli Lenino prospekto esančiose specialiose, tik nomenklatūrai skirtose parduotuvėse: „*Pramoninių ir maisto prekių parduotuvės buvo iš kiemo pusės, be iškabų. Tėvus asmeniškai pažinodavo, todėl leisdavo apsipirkti. Maisto prekių ten įvairių būdavo – geresnės dešros, mėsos, žirnelių, čekiško alaus, „Palangos“ ir „Dainavos“ šnapso, mineralinio vandens „Borjomi“.* Nomenklatūros aplinkos atstovė prisimena tą pačią parduotuvę: „*Štai „Šešupės“ kavinės kieme Gedimino prospekte buvo atseit tokia vyriausybinių maisto prekių parduotuvė. <...> Turimų prekių lentynose kažkodėl neišdėliodavo – tik makaronus, kruopas, konservus. O žirnelius, majonezą, tirpią kavą pakišdavo po prekystaliu“*“⁹. Kitas pateikėjas pasakojo, kad iš tos pačios parduotuvės jie galėdavo prekes užsisakyti telefonu: „*Motina paskambindavo ir padiktuodavo sąrašą, o atveždavo vairuotojas, kuriam ir sumokėdavom pinigų*“.

Pavyzdžiui, ikrų įsigijimas tapo itin svarbiu tuometinio statuso simboliu. Pasak K. Antanaičio, jie “net nepatekdavo į viešą prekybą, o tiesiai iš parduotuvių buvo parduodami atsakingiems darbuotojams iš įvairių įstaigų ir organizacijų”¹⁰. Prekybos srityje dirbęs ilgametis vadovas apibūdina aprūpinimo sistemą: „*Specialioms parduotuvėms būdavo nustatyti limitai ir kategorijos žmonių, kurie galėdavo apsirūpinti. Tai buvo visuose miestuose ir rajonuose, apsirūpindavo CK darbuotojai, ministrai, buvo sąrašai, nustatytas prekių tiekimas, tai nebuvo paslaptis. Atskiri žmonės, kurie dirbo tam tikrą darbą, galėjo tuo pasinaudoti, gal mašinai gauti paskyrą ar pan. Pas mus susidarydavo eilės asmenų, kuriems reikėdavo mašinos. Tai ministro paprašai, parašo laišką, nuvažiuoji į Maskvą, gauni keliasdešimt mašinų ir pasiskirsto Ministrų Taryba“*¹¹. Statusas partijoje ir nomenklatūrinėje sistemoje lėmė įvairių valstybės rūpinimąsi jais. Buvęs ministras prisimena: „*Ministrų pavaduotojai privilegijų faktiškai neturėjo, išskiriant per Naujus metus ir Gegužės 1 d., gaudavo maisto paką, bet ir fabrikuos duodavo, ir gamyklose. Ministrai tai turėjo privilegijų. Aš galėjau už 2000 rublių nusipirkti rūbų spec. parduotuvėj. Kažkokių ypatingų nebuvo. Kambarėlis mažas, daiktų mažai, maisto irgi buvo. Įrengta pusiau slapta parduotuvė prie Šešupės kavinės, paskui ją kažkur perkėlė. Aš nuėjau atsiimti, tai prisigrūdo bobų. Žirnelių, rūkytos dešros, vaisių būdavo. Nieko ypatingo. Buvo siuvykla – eilinė siuvykla, ir kainuoja tiek pat, tik siuvėjas buvo labai geras – Zelionka. Jis turėjo numerius, tai nuneši medžiagą, arba ten medžiagos būdavo. Tai ministrui reikia turėti kostiumą – per metus porą kostiumų reikia pasisiūti. O užmoki tiek, kiek ir eilinėj siuvykloj. Importinių batų „Salamander“ galėjai nusipirkti.“*¹²

⁶V. Būtėnas, *Cėka: kelias į 1988-uosius metus*, Vilnius, 2003.

⁷A. Būdvytis, *Atėjometas užrašyti... Dienoraščiai, Lietuvos žemdirbystės institutas*, 2003, p. 305.

⁸Antanaitis K.

⁹G. Ferensienė, *Vakar ir šiandien*, Vilnius, 2004.

¹⁰Antanaitis K. P.62.

¹¹Interviusubuvusiu LTSR prekybos ministru L. Riauba (2007 m. birželio 18 d.), *LIIR*, f. 66, b. 1.

¹²Interviusubuvusiu LTSR švietimo ministru V. Spurga (2007 m. birželio 5 d.), *LIIR*, f. 66, b. 1.

Buitinis aptarnavimas. Vilniuje ir kituose miestuose plito aptarnavimo modelis, vienoje vietoje sutelkiant kirpyklos, avalynės taisyklos ar siuvyklos paslaugas¹³.

Gydymas: LTSR Sveikatos ministerijos 4-oji Valdyba rūpinosi nomenklatūros, personalinių pensininkų gydymu ir gydomąja reabilitacija. Buvo gydomasi specialiose poliklinikose ir ligoninėse (pvz. Antakalnio mikrorajono pabaigoje esanti ligoninė).

Gyvenamasis plotas ir vilos. Panašiai buvo apsirūpinama ir gyvenamuoju plotu. Nomenklatūra gyveno prestižinėse vietose Vilniuje ir kituose miestuose. Aukščiausiojo rango nomenklatūra – Turniškėse, Valakmpiuose, ties Tauro kalnu ir Čiurlionio, Sierakausko ir kitose šalia esančiose gatvėse; kultūros nomenklatūros atveju - Antakalnyje (Šilo, Švyturio gatvėse), taip pat Žvėryne. Kitose miestuose irgi formavosi specialios salos. Pvz. Alytuje – netoli miesto parko. Išskirtinumą kūrė ne tik būsto gavimas, bet ir tam tikra specifinė vieta, atskirų nomenklatūros bendravimo ratų telkimas.

Svarbus statuso veiksnys buvo vilos ir kiti poilsiui skirti apartamentai. Sovietmečiu buvo ribojamas vilų įsirengimas, nuolat atliekami patikrinimai, kad netgi nomenklatūros atstovai sodo sklypuose ar kituose plotuose neįsirengtų nustatytas normas viršijančių namelių. Tačiau šis klausimas buvo apeinamas ir kitaip. *Vilų* veiksnį sovietinėje sistemoje tyrinėjęs S. Lovel akcentuoja, jog nomenklatūros vilos (*dačia*) nebuvo konkrečių asmenų nuosavybė, jos buvo prezentuojamos kaip visuomeninis turtas, taip nenusižengiant ideologijai¹⁴(panašiai būdavo naudojamos ir kitomis privilegijomis: transportu, kelionėmis¹⁵). Kita vertus, įmonių ar institucijų vadovai įgydavo praktiškai neribotą galimybę išsėti konkrečiai organizacijai, priklausančiuose poilsio namuose. Jie buvo Lietuvos pajūryje, prie ežerų (prie Juodųjų Lakajų ežero Molėtų raj.), kitose rekreacinėse zonose. Pavyzdžiui, Palangos kurorte poilsio namus turėjo LKP CK ir MT aparatas, buvo pastatytas ir prabangi vadinamoji “Brežnevo vila”, kurioje apsistodavo TSKP CK Politbiuro atstovai (šia vila rūpinosi KGB 9-oji valdyba).

Kitos sritys. Panašus apsirūpinimo modelis veikė nomenklatūros atstovams gaunant nemažą atlyginimą, turint galimybę išvykti į užsienį, gaunant geresnius poilsio kelialapius už Lietuvos ribų, išitraukiant į medžioklės (pvz. ratelis Nr. 2) ar žvejybos ratelius, aprūpinant savo šeimos narius (verta pažymėti, jog nomenklatūrinė sistema rūpinosi ir buvusiais vadovaujančiais kadrais, tapusiais personaliniais pensininkais, o taipogi palaikė ne vien pačių nomenklatūrininkų, tačiau ir jų šeimos narių, kartais artimų giminaičių įtraukimą į privilegijų sistemą).

2.2. Vartojimo išplėtimas per nelegalumą

Dalis jų susijusi su antrąja privilegijų linija - iš esmės iš nelegalumu kylančiomis galimybėmis. Jas asmenys įgyja dėl to, kad buvo institucijų, įmonių vadovais, kolūkių pirmininkais ir pan. Tarybinė padėtis nomenklatūrininkams suteikė geresnes sąlygas gauti ir deficitines prekes, greičiau išsirūpinti paskyrą butui ar automobiliui. Pateikėjas, kurio tėvas, turėjęs nomenklatūrinį postą, dirbo įstaigoje, atsakingoje už knygų leidybą ir jos priežiūrą, mini, kad jam lengviau gaunamos knygos padėdavo išspręsti nemažai problemų: „*Deficito sąlygomis buvo naudinga dirbti tokioje sferoje, kuomet už pagalbą atsilygindavo, kad ir dešromis. Kiekviena inteligentų šeima turėjo turėti gerą biblioteką namuose*”. Nomenklatūros pozicija tapo svarbiu ištekliumi siekiant šių vartojimo tikslų. Vartotojiškumo siekiamybė taip pat sukuria savotišką mainų terpę, kuomet vieno socialinio tinklo tarp savęs susiję asmenys padeda vienas kitam apsirūpinti reikiamomis prekėmis ir paslaugomis ar nukreipti „saviškius“ reikiamais kanalais. Keliuose interviu gamyklų vadovai prisimena, kuomet pažintys su Mėsos kombinato vadovu padėdavo apsirūpinti mėsos gaminiais. Tokia priėjimo prie savo valdomos įmonės resursų ar mainų praktika atsikartojo ir kitose pramonės šakose.

Pažymėtina, kad kombinavimosi praktikos buvo labiau būdingos vidurinės ir žemesnės grandies techninės nomenklatūros atstovams, tačiau pati vadinamojo *blato* logika pasiekdavo ir aukščiausius

¹³Antanaitis K.

¹⁴S. Lovel, Soviet Exurbia: Dachas in Postwar Russia, *Socialist spaces: Sites of everyday Life in the eastern Bloc*, 2002, p. 105–123.

¹⁵I. Zemtsov, *Encyclopedia of Soviet life*, Transaction Publishers, New Brunswick, New Jersey, 1991, p. 248–250.

asmenis, ne tik LKP, bet ir TSKP lygiu. Pavyzdžiui, Brežnevo asmeninius užrašus nagrinėjęs istorikas Victor Doenninghouse pastebėjo, jog *gensėkas* atskiras deficitines ar importines prekes sau ar savo aplinkai bandydavo gauti ne per oficialiuosius aprūpinimo kanalus (nors jam tai padaryti būtų buvę nesunku), tačiau ir per neformalius ryšius, savo pavyzdžiu liudydamas *blato* sistemą.

Bandant „susikombinuoti“ paslaugas ir prekes buvo akivaizdi orientacija į kokybiškesnę, vakarietiškesnę ir rafinuotą vartojimą, o tai griaua mitą apie nomenklatūrininkų asketiškumą ir liudija jų nepasitenkimą esamu sistemos vartojimo lygiu. Biurokratinis neformalizmas, naudojamas siekiant pagerinti asmeninę padėtį, neretai mažai skyrėsi nuo kitų visuomenės grupių atliekamų spekuliacijos, nelegalios prekių gamybos ar netgi grobstymo atvejų. Galbūt pastaroji logika buvo mažiau pritaikoma aukščiausiojo lygmens *partokratams* (kai kada ir *technokratams*), kurie per turimą vartojimą galėjo save tapatinti su pačia sistema. Jiems šaltinis buvo ne konkreti įmonė ar šaka, bet visa respublika, todėl jie, turėdami pagrindines privilegijas, nebuvo suinteresuoti dar papildomai kombinuoti ir taip rizikuoti. Neteko pastebėti, kad A. Sniečkus ar P. Griškevičius, panašiai kaip visoje Sovietų Sąjungoje nuskambėję kai kurie Vidurinės Azijos respublikų pirmieji sekretoriai (pvz. vadinamoji Uzbekistano byla)¹⁶ būtų linkę nelegaliai per kyšius ir kitus nelegalaus pasipelnymo šaltinius papildomai kaupti turtą. Turėdami galią savo rankose, jie galėjo didinti vartojimą per oficialiai įtvirtintus kanalus. Tokių asmenų buvo labai nedaug, faktiškai jiems galima priskirti tik CK vadovus, AT ar MT pirmininkus, jų pavaduotojus ir dar kelis panašaus rango pareigūnus. Dauguma kitų vadovų naudojosi ne tik oficialiomis, bet ir pačių susikurtomis privilegijomis. Pastebėta, kad netgi partijos komitetų vadovai nevengė pasinaudoti miestuose ar rajonuose esančių prekybinių, statybinių, žemės ūkio ir pan. organizacijų paslaugomis.

Aukštas postas neretaki sąlygojo ir butų bei mašinų neteisėtą paskirstymą. Nepriklausiusios šiam ratui pateikėjos skundėsi: „*Užsirašiusi į eilę automobiliui gauti laukiau ilgai. Žinojau, kad teks ilgai laukti. Sąžiningai stebėjau, ar eilė juda. Per kelerius metus, atrodo, šiek tiek pasistūmėjau, tačiau pastebėjau, jog buvo tokių, kurie labai greitai tai gaudavo. O aš, deja, paskyros taip ir nesulaukiau*“ (valdininkė); „*Pati esu patyrusi, kai buvo paskirta paskyra „Žiguliams“: po kelių dienų atėmė ir atidavė profsąjungos pirmininkui*“ (darbininkė). Vienas respondentas sutiko, kad šeimos ryšiai, vos pradėjus dirbti, padėjo gauti butą Vilniuje¹⁷.

Nors tokio „kombinavimosi“ praktika buvo plačiai pasklidusi visoje visuomenėje, tačiau nomenklatūra dėl galimybių kontroliuoti ir valdyti resursus kur kas veiksmingiau nei kiti visuomenės nariai sugebėjo dalyvauti antrojoje ekonomikoje, paremtoje „aš tau – tu man“ principu. Kadangi toks *nomenklatūrininkų* (įtraukiant jų šeimas, draugus) socialinių ryšių tinklas buvo gana uždaras, natūralu, kad asmenys, turėję geresnes sąlygas, galėjo jomis pasidalinti dažniau su panašiomis galimybėmis pasižyminčiais asmenimis. Turima pozicija ir priėjimu prie išteklių grindžiamas nomenklatūros vartojimas yra artimas antropologės K. Verdery apibūdintam socialistinės valstybės biurokratijos aparato galios telkimui, pasireiškusiam galėjimu sukaupti ir skirstyti turimus resursus¹⁸. Atrodo, kad tokia *kaupiamoji* ir *skirstomoji* Lietuvos nomenklatūrininkų galia lemdavo einamą pareigų socialinę vertę, jiems padėdavo kurti asmeninę ekonominę gerovę.

Deficitinės prekės būdavo parsivežamos ir iš užsienio. Importinės prekės dažniausiai būdavo atsiunčiamos JAV, Australijoje ir kitose šalyse gyvenančių giminaičių, tačiau tam tikrą dalį jų atveždavo ir asmenys, sovietmečiu turėję galimybę išvykti į užsienį. Tie asmenys buvo sportininkai, įvairių meno sričių atlikėjai ir valdžios aparate dirbę funkcionieriai. Pastarieji į užsienį vyko tiek darbo, tiek turistiniais tikslais. Netgi vidutinio ar žemesniojo rango nomenklatūrininkai (kolūkių pirmininkai, organizacijų vadovai, miesto ir rajono partijos komitetų darbuotojai), lyginant su kitais gyventojais, turėjo didesnių galimybių aplankyti kitas socialistiniam blokui priklausančias šalis.

¹⁶Pirmiausia turimasomenyjeatvejais, kuomet Uzbekijos TSR popirmojosekretoriausRašidovomirtiescentropareigūnai 9-ajame dešimtmetyjenustatekelisdešimtmečiusaukščiausiojevaldžiojevykusįkyšininkavimāirpinigūgrobstymā.

¹⁷Interviusubuvusio LTSR finansūministrosūnumi E. S. (2005 m. vasariomėn.), *LIIR*, f. 66, b. 1.

¹⁸K. Verdery, *National ideology under socialism. Identity and cultural politics in Ceausescu's Romania*, University of California, 1991.

Pastebima, kad vidutinio rango nomenklatūrininkai dažniausiai vykdavo į socialistines šalis, o aukščiausio rango pareigūnai turėjo galimybę aplankyti ir kapitalistines šalis. Dauguma aukšto rango pateikėjų sovietmečiu yra buvę JAV, aplanke ir kitas šalis. Buvęs finansų ministras R. Sikorskis prisimena, kad sovietmečiu jis nemažai keliavo: „*Daugiausiai tai buvo turistinės kelionės. Buvau JAV, Kanadoje, Lotynų Amerikoje, Kolumbijoje, Ekvadore, Peru, Indijoje, Nepale, Egipte, beveik visose Europos šalyse.*“¹⁹. Gana iškalbingas atrodo finansų ministro žmonos prisiminimas kalbant dar apie sovietmečio keliones: „*Kai marčiai sukako 30 metų, Romualdas jai padovanojo kelionę į Indiją.*“²⁰. Nors dauguma pateikėjų minėjo, kad su sutiktais pareigūnais ar užsienio lietuviais stengėsi nekalbėti apie ideologiją, tačiau, anot vieno pateikėjo: „*Tokios kelionės, matant prekių gausą, skatindavo kritiškai mąstyti apie sistemą, kurioje gyvename.*“²¹. Įdomu pastebėti, kad nomenklatūros galimybės nulemdavo prestižinėmis laikomų prekių ar gaunamų paslaugų vartojimą visos šeimos narių – sutuoktinių, vaikų. Aukštų funkcionierių žmonos, būdamos viešumoje (bendruose baliuose, darbo šventėse, teatre, parodose ir pan.), stengdavosi išsiskirti aprangos ir papuošalų detalėmis. Jų išskirtinumą reprezentuodavo drabužiai ir papuošalai, kuriuos deficito sąlygomis buvo sunku gauti ir kurių nebuvo eilinėse parduotuvėse, arba vertinamų specialistų privačiai teikiamos buitinės paslaugos: „*Siuvėjas vieną kartą išmatavęs niekuomet daugiau nematuodavo, nes puikiai įsimindavo ilgį ir plotį. Jis žinojo visų ministrų ir ne ministrų apimtis, ūgius. Jo pasiūto drabužio nereikėdavo taisyti.*“²²

Jaunimo prestižiškumą lemdavo aprangos detalės, muzikos įrašų ir plakatų kolekcijos, kiti madingi to meto daiktai. 8-uoju ir 9-uoju dešimtmečiais jaunimo madas ypač formavo iš Vakarų šalių ateinančios muzikinės srovės, hipių gyvenimo būdo atributai. Funkcionierių vaikai, pasinaudodami ryšiais ar gaudami lauktuvių iš užsienio, dažnai greičiau nei kiti sugebėdavo apsirūpinti džinsais, madingomis muzikinėmis plokštelėmis, madingais žurnalais (pvz. rusiškai JAV leidžiamą žurnalą „Amerika“, kurį buvo galima gauti ir Sovietų Sąjungoje). Vakarietiško vartojimo ir madų imitacija buvo būdinga ne tik nomenklatūrinės aplinkos jaunimui. Tokio vartojimo pavyzdžiai tarp vyresnių žmonių apėmė kur kas platesnį vakarietiško daiktų vartojimą: nuo aprangos iki faktiškai visų buitinių daiktų – garso ir vaizdo aparatūros, baldų ir pan. Deficito sąlygomis vakarietiško firmų pavadinimai ant daiktų tapdavo ir socialinio statuso ženklu.

3. Išskirtinio vartojimo reikšmė

Pažymėtina, kad per vakarietiškus vartojimo modelius, išskirtinumo siekimą nomenklatūros aplinka, nepasiant uniforminio elgesio viešojoje sferoje, privačią aplinką kūrė gana rafinuotą, formavosi „gero skonio“ samprata, kaip turi atrodyti namai, kokie tinkami baldai ir kita buitis. Pvz. atliekant interviu pas atkirus nomenklatūros atstovus namuose pastebima paveikslų gausa, inkustruoti baldai ir rinktinių knygų lentynos. Kai kurie šalia medžioklės veiklos pasižymėjo ir kita tuo metu išskirtine veikla, pvz. kortuose žaidiant tenisą (R. Sikorskis *žaisdavo su generolu J. Macijausku, žemės ūkio ministru V. Vazalinsku, paruošų ministru L. Karecku* ir t.t).

Išskirtinis vartojimas reiškė ne vartojimo deficito sprendimus, bet pirmiausiai „vyraujančio“ sluoksnio patogų, elitinį aprūpinimą, panašų į kitų (ne-socialistinių) visuomenių modelius. Visa tai griovė iliuziją dėl beklasės visuomenės sukūrimo, o kartu gilino socialinę stratifikaciją sovietinėje visuomenėje. Nomenklatūros išskirtinio vartojimo problematika išryškina ir kitus aspektus. Iš tiesų, turimas vartojimo lygis nomenklatūrai kūrė socialinio patogumo jausmą, leidžiantį vertinti jiems privilegijas teikiančią sistemą, juolab kad manevravimo galimybių, įgyjant papildomų privilegijų, irgi buvo nemažai (ypač tai aktualu technokratams). Tačiau brandžiojo socializmo laikotarpiu, ypač po 1975 m. prasidėjusio ekonominio nuosmukio, formavosi šiam laikotarpiui specifinė visuomenė, kurioje nomenklatūros išskirtinumą pabrėždavo ne vien prabangos prekių ar paslaugų įsigijimas, bet ir būtinųjų prekių įsigijimo būdas. Partokratų viršūnėms šių prekių įsigijimo problema buvo mažiau

¹⁹Romualdas Sikorskis. *Jisirapieji*, Vilnius, 2001, p. 103.

²⁰Romualdas Sikorskis. *Jisirapieji*, Vilnius, 2001, p. 196.

²¹Interviusubuvusiu LTSR maistopramonės ministru S. Dulsku (2007 m. liepos 11 d.), *LIIR*, f. 66, b. 1.

²²Ten pat, p. 27.

aktuali, daugumą reikalingų prekių ir paslaugų gaudavo automatiškai per valdžios aparatą. Dalis žemesnio rango technokratų (taip pat ir kultūrininkų), panašiai kaip ir kitos prie išteklių prieinančios atskiros visuomenės grupės (pvz., prekybos darbuotojai), buvo įtraukti į savotišką „gerų dėdžių ir tetų nomenklatūrą“ ir „aš tau – tu man“ ekonomiką²³, dažnai turėję naudotis pusiau nelegaliais ar nelegaliais būdais išnaudodami savo darbinės pozicijas. Tinkamas pavyzdys būtų ne kartą ataskaitose minimi mėsos kombinatai, kuriuose įvairiais lygiais vykdavo nelegalūs grobstymai ir neformalūs produkcijos realizavimo būdai. Panašiai būdavo stengiamasi apsirūpinti ir ne maisto prekių srityje, lengvosios pramonės (pvz. audiniais²⁴) ir pan.

Kita vertus, patiriamos kliūtys kūrė daugiau sąlyginio patogumo jausmą, nuolat buvo jaučiamas esamos sistemos nepakankamumas, pastebimas komunistinės ideologijos nepajėgumą. Tai ypač sustiprindavo išvykos į užsienį (matydavo pilnas prekių vitrinas). Tokį vertybinį pokytį taikliai apibūdina sovietinį vartojimą trumpai aptarusių R. Misiūno ir R. Taagaperos nuomonė, kad vartotojiškumas ardė tiek režimo, tiek pasipriešinimo pamatus²⁵. Ši pastaba apibūdina demoralizuotą nomenklatūrą: iš vienos pusės, nomenklatūrininkai suvokia ir vertina savo padėties pranašumą, iš kitos pusės, suvokia jos nepakankamumą ir būtinybę ką nors keisti, tačiau nėra tikri dėl savo pačių padėties ir iš esmės negali užimti oponuojančios pozicijos. Tokioje dviprasmiškoje vertybinėje situacijoje atsidurdavo technokratai, kurie geriau nei partokratai suvokė praktines problemas²⁶. Partokratai dėl savo nutolimo nuo gamybinio lauko galėjo ilgiau gyventi iliuzijomis dėl esamos sistemos pajėgumo²⁷. Vertybiniu lygmeniu neigiamą įspūdį apie sovietinės sistemos trūkumus formavo ir nuolat stiprėjantis Vakarų prekių ir vakarietiško vartojimo įpročių poveikis, parodantis, kad šioje plotmėje sovietinė sistema, likus kone dešimtmečiui iki jos žlugimo, jau buvo pralaimėjusi ideologinį karą Vakarams, o tai, be abejonės, formavo ir nusivylimą ideologija²⁸. Įdomu tai, kad šioje kovoje didesnioji nomenklatūros dalis pati netiesiogiai parėmė vakarietiško vartojimo įpročius, dalyvaudama juos skleidžiant platesniam visuomenės ratui. Importinės prekės ir atskiros gyvenimo būdo detalės, persismelkusios į nomenklatūrininkų kasdienybę, ne tik lėmė jų išskirtinumą, kas

²³ Apklausoje dalyvavę pateikėjai apibūdina „gerus dėdes“, „pažįstamus“, „svarbius postus užėmusius asmenis“, „prekyboje dirbusius savus asmenis“, kurie parūpindavo ne tik būtinųjų deficitinių prekių, bet ir sunkiau gaunamų importinių prekių. Jie nurodo šias prekes: džinsus, batus, buitines daiktus – kilimus, magnetofonus, papuošalus ir pan. Iš esmės tokia strategija žymėjo susiformavimą visuomenėje analogiškų nomenklatūrininkų tinklų, kurių svarbiausias tikslas buvo tarpusavio aprūpinimas trūkstantomis arba visuomenėje prestižinėmis laikomomis prekėmis. Panašiai kaip ir nomenklatūros, šių tinklų veikimas laviravo ties oficialią tvarką aplenkiančia nelegalumo riba. Tokie tinklai neretai per asmeninius ryšius, giminystę pasiekdavo ir valdžioje buvusius asmenis. Aukšto funkcionieriaus žmona prisimena, kaip trūkstantomis prekėmis aprūpindavo savo „koležankas“. Žr. G. Ferensienė, *Vakar ir šiandien*, Vilnius, 2004, p. 24.

²⁴ Medvilnės kombinate dirbęs pateikėjas prisimena: „Medvilnės gaminiai faktiškai visada buvo deficitiniai. Prekybos medvilne buvo neypatingai daug. Mes turėjom savo firminę parduotuvę ir nuo tos firminės parduotuvės gaudavom kažkokį procentą, bet turėdavom gauti iš Prekybos ministerijos leidimą, pvz., per metus galime parduoti 100000 metrų. Dingstis buvo, kad čia mes domimės paklausa, ta parduotuvė buvo Dariaus ir Girėno gatvėje, ir dabar ji veikia, bet kaip kombinato padarinys. Ten mūsų darbuotojai turėdavo savo planą, kadangi viską, ką pagamindavom, galėjom patys parduoti, kaip tik tą dalį, kurią Prekybos ministerija leisdavo realizuoti. Medvilniečiai visada buvo apsirūpinę medvilne, nors tais laikais visko trūko.“ Žr. interviu su Alytaus medvilnės kombinato direktoriaus pavaduotoju A. J. (2007 m. spalio 28 d.), *LIIR*, f. 66, b. 1.

²⁵ R. J. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980*, Vilnius, 1992, p. 221.

²⁶ A. Štromas, *Laisvės horizontai*, Vilnius, 2001, p. 66–67.

²⁷ Juolab pastebėta, jog lietuviškosios nomenklatūros technokratai ar kultūros darbuotojai į užsienį vykdavo kur kas dažniau nei partiniai darbuotojai.

²⁸ Interviu su kelias išėjusiais metu užfiksuoti jų pastebėjimai bendraujant su atskirais sovietmečio Lietuvos pareigūnais. Anot jų, nors bendraudami jie jautė aiškią distanciją bei įtampą tarp savęs ir šių pareigūnų, tačiau jokio ideologinio angažuotumo pastarųjų privačiose kalbose išėjusiai nepastebėjo.

deficito sąlygomis iliustravo kontrastą tarp jų ir likusios visuomenės, bet iš dalies veikė ir kitų visuomenės narių požiūrius. A. Appadurai mintis, kad daiktai turi savo socialinį gyvenimą ir tam tikrą „kultūrinį krūvį“²⁹, yra aktuali paaiškinant, kad vakarietiškos prekės (bei kitos deficitinės prekės) ir gyvenimo būdas, žymėjęs nomenklatūros prestižiškumo ir gerovės įtvirtinimo strategijas, kitų visuomenės narių atžvilgiu šias strategijas pavertė tam tikra siekiamybe. Tokios prekės ir gyvenimo būdas tapo savotišku geresnės kokybės etalonu, kurį valdžios ryšiais sugebėdavo pasiekti nomenklatūra, tačiau kurį kur kas sunkiau būdavo pasiekti kitiems asmenims. Tačiau visuomenei buvo būdinga mėgdžiojimo elgsena. Viena jų susijusi su „blato“ reiškiniu, kuris, panašiai kaip ir nomenklatūros socialiniai tinklai, žymėjo svarbius ryšius reikalingiems daiktams įsigyti. Kitas tokių prekių įsigijimo būdas buvo gavimas „iš antrųjų rankų“, spekuliantų. Atskiros jų grupės per nelegalius veiksmus savo vartojimu lygiu sugebėjo nenusleisti ir nomenklatūros aplinkai. Juolab pastaroji per darbo ar „blato“ ryšius aprūpinimo grandinėje būdavo susijusi ir su kitais prie resursų prieinančiais asmenimis. Pavyzdžiui, prekyboje dirbusi pateikėja prisimena, kad, padėdama vieno pramoninio miesto svarbesniems asmenims gauti deficitinių prekių (laikydama jas už prekystalio), gaudavo ir geresnių bilietų į viešus renginius. Taigi šiuo atveju ryšiai su nomenklatūra būdavo sukuriami ir dėl abipusės naudos. „Netepsi – nevažiuosi. Naudos turėjo visi, kas turėjo „blatą“. Tokie atvejai parodo atsiradusį įsisavinimą perimti nomenklatūros vartojimo modelius ir nemažoje visuomenės dalyje. Be abejo, nomenklatūros galimybės buvo kur kas didesnės; pasižymėdama uždarumu ir pasinaudodama valdžios teikiamomis privilegijomis ji vartojimo galimybes ir besikeičiančius įpročius galėjo plėsti lengviau.

Susikombinavus deficitinių prekių buvo galima jas parduoti, lygiai taip pat už pinigus, uždirbtus iš papildomo darbo (dažniausiai – pusiau nelegalaus), brangiau buvo galima gauti importinių bei deficitinių prekių. Iš esmės galiojo taisyklė: „Jeigu valdžios atstovai gali nepaisyti taisyklių, galim ir mes.“ Tokių strategijų visuma padeda įvertinti, kad nors nomenklatūrai nepriklausiusių pateikėjų grupė savo galimybes suvokė kaip kur kas mažesnes nei nomenklatūrai priklausiusių asmenų galimybes, tačiau nemažai jų irgi nesitaikstė su esama padėtimi: panašiai kaip ir nomenklatūrininkai naudojami ryšiais, siekė apeiti draudimus, susikurti geresnį vartojimą. Tokios strategijos orientavosi į *sunkiau gaunamų* ir *kitiems neprieinamų* prekių gavimą. Vyravo savotiška gyvenimo būdo ir vartojimo konkurencija, kas turi geresnius daiktus ir gali sau leisti geresnius laisvalaikio leidimo būdus. Daiktai ir geras skonis buvo demonstruojami privačiu lygmeniu, pasikviečiant draugus į svečius, gyvenant kaimynystėje: „Svarbu buvo viskas – baldai, buities daiktai.“ Tokie pateikėjų pastebėjimai akivaizdžiai rodo nomenklatūrai būdingų vartojimo modelių, susiejančių prestižo siekiamybę su kitiems suvaržyta prekių ir paslaugų prieiga ir neformaliu veikimu sprendžiant šį klausimą, sklaidą visuomenėje, bei savotišką *homo sovieticus* elgesnos modelio įtvirtinimą, kurio elementų neabejotina yra ir šiandieninėje visuomenėje.

²⁹ A. Appadurai teigė, jog daiktai, turėdami „kultūrinės biografijas“ ir „socialinę istoriją“, dažnai apibūdina sąveiką tarp skirtingų visuomenių, atstovaudami juos gaminančių ar platinančių visuomenių vertybėms, taip pat parodo ir juos vartojančių asmenų požiūrį į daiktų kilmės šalį bei „nusistovėjusio skonio“ struktūrą. Žr. A. Appadurai, *The social life of things. Commodities in cultural perspective*, Cambridge, 1986, p. 33–34.